

Vätö kyrka, Stockholms län

2 Karaktärisering av kyrkoanläggningen

2.1 Kyrkomiljön

Vätö socken omfattar Vätön och en bit av fastlandet väster om ön utmed Vätö sund. Vätö kyrka ligger på Vätös västra sida, vackert belägen i en sluttning ned mot sundet. Kontakten med vattnet är nära och påtaglig. Kyrkans läge är väl valt vid en punkt där väg och farled möts. Bron från fastlandet ligger nära kyrkan liksom det gamla färjestället som användes innan bron uppfördes. Den övriga omgivande miljön runt kyrkan utgörs av skog, ängs- och odlingsmark. Den anslutande bilvägen leder runt kyrkan söderifrån och väster om anläggningen fram till klockaregården och församlingshemmet norr om kyrkan. Klockaregården uppfördes i början på 1800-talet. Församlingshemmet flyttades dit från Roslags-Bro år 1844 och användes som skolbyggnad fram till 1950-talet. Till kyrkoanläggningen hör även en garage- och förrådsbyggnad från 1970-talet belägen öster om kyrkogården.

Vätö kyrka är medeltida men bestämda uppgifter om när kyrkan uppfördes finns inte. De historiska dokumenten ger emellertid en del hänvisningar. Vätö finns omnämnt för första gången i bevarade källor från år 1337 då Vätö kyrka och kyrkoherde testamenterades pengar av kyrkoherden i Frötuna. En borte tidsgräns för kyrkans tillkomst kan dras vid 1310-talet då Vätö socken saknas bland de lokala ärkebiskoparnas visitationer.

Kyrkogården omges av en bogårdsmur i vars västra del man kan se gränsen för den äldre kyrkogården innan den i början på 1900-talet utökades mot söder. På grund av de topografiska nivåskillnaderna är kyrkogården uppterrasserad mot väster. Vid den västra muren finns ett gravkapell. På 1630-talet eller något tidigare uppfördes en klockstapel nära kyrkan, den flyttades senare till en plats i backen öster om kyrkan.

Kyrkoanläggningen kompletterades med en minneslund som färdigställdes under 1980-talet. Den är förlagd i en utökad del av kyrkogården vid dess sydöstra hörn, mot ett skogsparti.

2.2 Kyrkan

Vätö kyrka har en rektangulär plan med långhus och jämbrett kor. Sakristian i norr är medeltida, möjligen samtida med kyrkan. Kyrkans vapenhus tillkom troligen i slutet på 1400-talet. Kyrkan har sedan början av 1900-talet genomgått fyra restaureringar, varav den på 1950-talet innebar störst förändringar.

Exteriör

Kyrkans fasader är spritputsade i vitt med slätputsade partier kring fönster, entréer och vid hörn. Sockeln är spritputsad och svartmålad. Kyrkobyggnaden är uppförd med anpassning till den sluttande terrängen, sockeln sänks stegvis mot söder. Kyrkans västra murar är till följd av det resligare än de östra murarna. Vid kyrkans västfasad finns en upphöjd, grustäckt avsats med en stödmur i sten. Till muren har några gravstenar från 1600- och 1700-talet använts. Ett senare tillkommet räcke i form av tre stora stenar som bär en svartmålad kätting står på avsatsen framför entrén.

Kyrkans långhus och vapenhus har sadeltak täckt med svartjärade, rakavslutade spån. Dessa takfall avslutas med mindre, spetsformat spån vid takfoten. Vindskivorna har ålderdomlig

Vätö kyrka, Stockholms län

utformning, även de är svarttjärade. Taket till sakristian har en flack pyramidform och är täckt med svartmålad skivtäckt plåt. Vapenhuset uppfördes ursprungligen med sadeltak men hade under en lång tid, från 1820-talet fram till restaureringen på 1950-talet, snedtak på grund av bristfällig konstruktion. Vid restaureringen 1952-53 återställdes sadeltaket och vapenhuset återfick sitt spetsiga röste.

Huvudentrén till kyrkan i vapenhuset i söder har en stickbågig omfattning. Dörrbladet är inåtgående och på utsidan klätt med snedställda, profilerade bräder som är svarttjärade. Bräderna bärs av en enklare bräddörr med naror som på insidan är ljus gråmålad. Tröskeln utgörs av en stor sten i röd granit. Intill den, vid portens utsida, ligger en större stenskiva i grå granit. Kyrkans ursprungliga entré i södra muren, från vapenhuset, har på utsidan spår av en tidigare spetsbågig omfattning. Den har senare satts igen i sin spets för att istället bilda en rektangulär dörröppning. Dörren utgörs av en pardörr i trä med en profilerad, långsmal fyllning i vardera dörrblad. Entrén i den västra gaveln är troligen tillkommen i samband med att avsatsen utanför anlades, vilket har uppskattats till 1700-talet. Entrén har en utåtgående pardörr med stående panel och dekorativa smidesbeslag, dörren är målad i en gråblå kulör. Innanför ytterdörren finns en innerdörr, även den en pardörr. Utrymmet däremellan, en stickbågevälvd murgång med vitputsade väggar, bildar ett vindfång.

Samtliga fönster i kyrkan är förstorade sedan tillkomsttiden, även fönstren mot norr som upptogs på 1700-talet. Långhusets fyra fönster fick sin nuvarande utformning på 1800-talet med högresta, segmentformade träbågar och korsformad post. Ytterbågarna har träspröjs vars glasrutor i sin tur delas i mindre rutor av en blyspröjs. Innerbågarna har enbart träspröjs. Fönstret i kyrkans östgavel är spetsbågigt och har spröjs av gjutjärn med gotiserande former. Glasmålningen är från 1904. Fönstret har på insidan minskats på sidorna och i överkant med en förmurning för att reducera ljusinsläppet. På utsidan är hela fönstret intakt och möjligt att beskåda. I västgavelns röste finns ett mindre fönster med samma utformning som långhusets fönster. Sakristians stickbågiga fönster vetter mot öster och saknar mittpost, bågar är spröjsade och målade som övriga fönster. På utsidan sitter ett smitt järngaller beslaget med järnringar. Kyrkans fönstersnickerier är målade i en nyans av grön umbra.

Interiör

Kyrkans interiör präglas till stor del av de medeltida gotiska stjärnvalven och det praktfulla kalkmåleriet i valv och på väggar.

Valvslagningen av kyrkans tak skedde under senare delen av 1400-talet och ersatte sannolikt ett trätak. Att valven är senare än kyrkan förklaras av att valven bärs av valvpelare resta på insidan av långhusets murar mot kyrkorummet, de vilar alltså inte på kyrkmurarna. Det faktum att valven inte är ursprungliga antyder att kyrkan uppfördes under början eller mitten av 1300-talet. Om den vore uppförd senare, i slutet av 1300-talet eller i början av 1400-talet hade troligen valven slagits när kyrkan restes.

Målningarna i valv och på väggar tillkom under 1480-talet men överputsades år 1751. På 1870-talet gjordes undersökningar av målningarna och delar av putsen knackades ned. 1904 var målningarna framtagna. De rengjordes och kalkerades av, därefter slogs de med en ny tunn puts på vilken målningarna nypåfördes i hela kyrkorummet. Arbetet leddes av dekorationsmålare E. Dahl enligt den tidens restaureringsmetoder. Kompletteringar gjordes av schablonmålningarna. Vid restaureringen på 1950-talet togs övermålningarna och dess putsskikt bort och blottlade originalmålningarna som lämnades orörda. Konservator Sten Carlsson utförde det arbetet. 1999 genomgick målningarna rengöring och konservering i

Vätö kyrka, Stockholms län

samband med en invändig restaurering av kyrkan. Då gjordes kompletteringar av den löpande ornamentiken på väggarnas nedre del. Figurmåleriet främst i valvkapporna är bitvis svaga medan valvribbornas växtornamentik framstår tydligt och klart. Inramande bårder med växtornamentik kring figurscener och runt fönstren samt rosettbården nertill på väggarna ger fokus på måleriet och indelar det figurativa måleriet.

Kyrkans bänkinredning härrör från 1953 då den ersatte den tidigare inredningen. En äldre bänkdörr från 1700-talet användes som förebild. Predikstolen utfördes av mästare Olof Gerdman vid mitten av 1700-talet. Altarringen är ålderdomlig med en 1700-talsmarmorering som framtog 1953. Inredningens färgskala går i blågröna färgnyanser med inslag av förgyllningar i altarringen, på predikstolen samt i de dekorativa, genombrutna bänkkrönen på bänkskärmarna närmast koret. Golvet i mönsterlagt tegel lades 1953 i sakristian, koret, kyrkgången och i vapenhuset och ersatte ett trägolvtak. Trägolvet bevarades dock i bänkraderna. Orgelläktaren och kyrkans första orgel införskaffades till kyrkan på 1840-talet. Orgeln ersattes 1921 med den nuvarande orgeln, byggd av Otto Kemper i Hannover.

År 2001 fick Vätö kyrka ett krucifix efter att ha varit utan sedan 1840-talet, då det dåvarande såldes till Historiska museet. Det nya krucifixet är en kopia av sin föregångare och utfört av träsnidare Nils-Erik Jacobsson. Det ursprungliga krucifixet har daterats till 1300-talets mitt. Dopfunten är daterad till 1100-talets mitt och är således äldre än kyrkan. Det är troligt att den har skänkts till Vätö församling av någon äldre kyrka i närheten. Den är utförd i sandsten med huggen fot i form av ett tärningskapital.

Sakristians rundbågiga ingång från långhuset är infattad i en stickbågig indragning i murväggen. Entrén murades om på 1880-talet och gjordes rät, samtidigt förstörades sakristians fönster. Dörren är inåtgående och plåtbeslagen på utsidan, målade i ljus grå kulör. Sakristians bräddtak med kantfasade bjälkar ersatte ett tidigare välvt tak, även det gråmålat.

Vapenhusets tak invändigt är klätt med omålade bräder.

2.3 Kyrkogården

Kyrkogården har en långsmal utformning i nordsydlig sträckning och omgärdas av en bogårdsmur av gråsten samt ett avsnitt med ligusterhäck mot öster. Kyrkogården har i senare tid utökats mot söder, sist det skedde var 1910. Det går att avläsa i den västra muren hur långt den äldre kyrkogården sträckte sig, den nya stenen skiljer sig i färg och form något från den äldre murens sten. Runt om är bogårdsmuren kallmurad. Den östra muren, som utgör den äldsta delen av kyrkogårdens inramning är täckt med gräs och torv. På 1750-talet var kyrkan omgärdad av en timrad bogårdsbalk, med inslag av stenmur, vilket torde vara murpartiet direkt öster om kyrkan. När den övriga stenmuren ersatte den timrade omgärdningen är oklart, det skedde under senare delen av 1700-talet eller under 1800-talet. Den västra delen av kyrkogården uppterrasserades under 1800-talet för att uppväga lutningen av gården som topografin medför. Bogårdsmuren utgör stödmur mot väster, söder och delar av den norra muren, i den västra delen har den byggts på med ett par skift. Ligusterhäcken mot öster planterades 1998 och ersatte en tidigare stenmur från 1950-talet.

Den norra entrén utgörs av två murade vitputsade grindstolpar med svarttjärad huv som kröns med en svart kula. De bär en dubbel, dekorativ smidesgrind. Den ersatte 1844 en tidigare stiglucka. Entrén i kyrkogårdens sydvästra hörn har en smidesgrind liknande den norra och grindstolpar i släthuggen granit, profilerade upptill och krönta med en stenkula. En trappa i

Vätö kyrka, Stockholms län

granit leder upp till den grusade gången. Mot öster finns två grindar, en enklare järngrind mellan grindstolpar i grovhuggen sten mellan stenvuren och ligusterhäcken. Mot minneslunden vetter en enklare trägrind i kyrkogårdens sydöstra hörn. Från kyrkan mot söder leder en grusgång utmed kyrkogårdens mittaxel, som korsas av tvärgående grusgångar. Mittgången markeras med syrener. Mellan gångarna breder sammanhängande gräsytor ut sig. Några gravplatser har inramning med sten eller buxbomshäck och grus, enstaka järnstaket förekommer. De flesta gravvårdar omges dock av gräs. Flera gravvårdar är utförda i granit från lokala stenhuggerier och hantverkare.

Utmed kyrkogårdens kanter finns trädrader planterade, mot öster ask, björk i söder och mot väster står oxlar. Markanta solitärer förekommer i form av en stor ek intill gravkoret samt en lind i södra delen av kyrkogården. Den norra entrén markeras med en ask.

Minneslunden nås via en grusgång från kyrkogårdens sydöstra hörn. En grusgång leder runt en grästäckta yta, på den står en grupp rhododendron. Lunden inramas runt om av lövträd, bland annat björk, lönn, syren, ek, hägg samt hängmistel. I den norra delen sluttar en bergvägg ner mot lunden och en grusyta nedanför. Två bänkar i trä står i varsin del av lunden.

2.4 Klockstapeln

En bit upp i backen öster om kyrkan står klockstapeln. Den är från 1630-talet eller tidigare och uppbyggd av tre rundstolpar. Dessa är spånklädda vilket talar för att den tidigare varit öppen. Stapeln kläddes in med panel omkring 1800, panelen ersattes på 1990-talet med ny lockpanel som avfärgats med falu rödfärg. Sadeltaket och gavelfälten är spånklädda och svarttjärade, på taket finns två träkors samt en flöjel. Vid takfoten syns samma spetsiga takspån som på kyrkobyggnadens takfot. Ljudluckor samt de två dörrarna är panelade och svarttjärade.

2.5 Gravkapell

Infogat i den västra bogårdsmuren står ett gravkapell. Kapellet uppfördes 1786 för Mathias Holmers, kapten vid Ostindiska kompaniet och ägare till Lidö gård. Kapellet är en låg, till planen kvadratisk byggnad med vitputsade murar med rusticeringsmönster vid hörnen. En profilerad, putsad takfotslist kragar ut något från fasaden. Taket har fyra karnissvängda fall med plåttäckning och kröns av en flöjel med årtal 1774 och initialerna M H. Den svarttjärade dörren har liggande panel och vetter mot öster.

2.6 Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Vätö kyrka med dess kyrkogård och klockstapel samt den intilliggande före detta klockargården och församlingshemmet vittnar om en lång kontinuitet av kyrklig verksamhet på platsen sedan medeltiden. Förändringar som har skett sedan kyrkan tillkom är avläsbara i kyrkoanläggningen och nära förbundet med den lokala utvecklingen och kyrkans församling.

Kyrkan bevarar utvändigt sin medeltida karaktär och volym med de tunga murarna, det branta spåntäckta taket och de spetsiga gavelfästena. Salkyrkans medeltida planform är likaså bevarad. De förstora fönstren speglar en gängse utveckling av den här typen av kyrkor i Uppland. I kyrkorummet representeras medeltiden väl i de gotiska stjärnvalven och de färgrika kalkmålningarna i tak och på väggar. Målningarna har varit dolda under puts en

Vätö kyrka, Stockholms län

längre tid men frilades först delvis på 1870-talet och fullt ut på 1950-talet för beskådan. Måleriet besitter ett stort kulturhistoriskt värde i ett konstnärligt och historiskt perspektiv.

Kyrkans inredning återspeglar flera epoker. Av 1750-talets stora omvandling av inredningen är predikstolen bevarad, i övrigt försvann mycket under 1800-talet. Med den omfattande renoveringen kyrkan genomgick på 1950-talet, ledd av arkitekten Erik Fant, rensades mycket av senare tiders tillägg bort och en stor del av karaktären från 1700-talet återtog. Den slutna bänkinredningen utformades med 1700-talets bänk som förebild och altarringens 1700-talsmarmorering togs fram. Den sammanhållna färgskalan i inredningen skapar balans och ger enhetlighet åt rummet. Det östra korfönstrets dagerminskning med förmurning av fönstret på insidan bedöms som en reversibel åtgärd. Det är av värde att hela fönstret bevaras även i framtiden. Dopfunten från 1100-talet är äldre än själva kyrkan och har med sin historia och utformning ett stort kulturhistoriskt värde.

Kyrkogårdens omgärdande stenvmur har stor betydelse för upplevelsen av kyrkogården. Murens form och funktion berättar om kyrkplatsens ändringar och utbredning. Flera gravvårdar kommer från något av de lokala stenhuggerierna på Vätö vilket förstärker den lokala identiteten och berättar om öns långa industri- och hantverkstradition. Den senare tillkomna minneslunden är ytterligare en årsring i kyrkoanläggningens historia som berättar om sin samtids behov av alternativa gravskick. Även gravkapellet med sin personhistoriska anknytning ger en bild av öns godsägare under 1700-talet. De trädrader som står utmed kyrkogårdens kanter förstärker kyrkomiljöns inramning och ger lummighet till platsen.

Klockstapelns ursprungliga konstruktion ger åtskillig kunskap om äldre tiders hantverk och timmerkonst. Den senare inklädnaden skyddar den ursprungliga spånklädda konstruktionen som är av stort kulturhistoriskt värde.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- Kyrkobyggnaden bevarar i stora drag sin medeltida karaktär som salkyrka från 1300-talet med vapenhus, invändig valvslagning och kalkmåleri från senare medeltid. Kyrkans stomme, konstruktion och material förmedlar kunskap om den medeltida byggkonsten och tidens hantverk.
- Det invändiga kalkmåleriet har framtagits efter två övertäckningar och vid den senaste restaureringen konserverats. Målningarna tillhör kyrkans äldsta bevarade utsmyckning och har stor betydelse för kyrkorummet.
- Kyrkorummets inredning vilar i en formmässigt balanserad gestaltning från 1950-talet med återblickar på 1700-talet. Inredningen underordnar sig samtidigt kyrkorummets medeltida karaktär.
- Det östra korfönstret har delvis murats för inåt kyrkorummet för att minska ljusintaget. Hela fönstret är bevarat i öppen dager på utsidan, fönstret är alltså bevarat i sin helhet. Att döma av utförandet är det en reversibel åtgärd som kan återställas utan att fönstret tar skada eller ändras. Vid ett eventuellt återtagande av fönstrets hela ljusinsläpp ska varsamhet och reversibilitet iakttagas.
- Kyrkogården med minneslunden förmedlar utvecklingen av kyrkplatsen och har med bogårdsmuren ett stort miljöskapande värde.
- De planterade trädraderna utmed bogårdsmuren markerar kyrkogårdens inramning och är mycket miljöskapande.

Vätö kyrka, Stockholms län

- Gravvårdar tillverkade av lokala material och stenhuggerier förankrar en lokal hantverkstradition till kyrkan.
- Minneslundens förening av ogestaltad, lummig prägel och den mer gestaltade men fint avvägda rundeln och grusgången. De olika träarterna förstärker den naturliga upplevelsen och skapar harmoni och variation.
- Klockstapelns panelinklädnad är senare och tillkom för att skydda den ursprungliga 1600-talskonstruktionen. Inklädnaden bör anpassas till klockstapeln men ska främst ses som ett utvändigt skydd av den mer bevarandevärda äldre träkonstruktionen.

2.7 Källor, litteratur och övriga uppgifter

Andersson, Marina, ”Vätö kyrka har fått sitt krucifix”, *Norrtälje tidning* 010330, s 9
 Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*, Uppsala 1987
 Curman, S och Roosval, J. *Uppland, Sveriges kyrkor*, Band 2, Stockholm 1918
Konserveringsrapport. Kalkmålningar i Vätö kyrka, Uppland, Riksantikvarieämbetet 2000
 Morger, Kersti, *Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun, Del 2*, Norrtälje 1990
 Wilcke-Lindqvist, Ingeborg, Vätö kyrka, ingår i *Upplands kyrkor*, Band 6, Uppsala 1957
 Wilcke-Lindqvist, Ingeborg, *Vätö kyrka*, särtryck ur *Upplands kyrkor*, 1984

Arkiv:

Länsstyrelsen i Stockholm, Lst
 Stockholms Läns Museum, Slm

Muntligen:

Patrik Jansson, kyrkvaktmästare

Inventerare: Ulrika Sahlsten

Ansvar kulturhistorisk karaktärisering och bedömning: Ulrika Sahlsten